

SLAVOMIL VENCL

K PROBLÉMU POČÁTKŮ PRAVĚKÝCH FORTIFIKACÍ

1. Úvod

Studium jakýchkoli počátků naráží v archeologii nejen na omezení, vyplývající z hmotné povahy pozůstatků, ale navíc na nevyhraněnost projevů, příznaků a atributů rodícího se jevu. Stavební prvky fortifikací vesměs postrádají vyhraněný, funkčně specifický charakter; naopak různé žlaby, palisády, příkopy, valy i zdi sloužily právě tak jako součásti jakýchkoli profánních a sakrálních staveb. Význam výše vyjmenovaných prvků bývá v archeologii často nejasný pro nezřetelný náleзовý kontext, a to jak pro jejich nedostatečný, fragmentární odkryv, tak pro absenci funkčně jednoznačných náleзовých souvislostí a situací. Rozhodujícím interpretačním kritériem tak vlastně zůstává jejich systémový kontext. Zkoumání počátků fortifikací proto závisí na studiu struktur a segmentů společností příslušných období s vědomím, že jednotlivé kulturní subsystémy (ekonomický, sociální, rituální aj.) spolu funkčně a ideově souvisejí, a proto o sobě přímo i nepřímo vypovídají. Samozřejmě s největší pozorností je třeba ve sledované otázce zkoumat všechny složky komplexu, resp. subsystému vojenství jako fortifikacím přímo nadřazeného funkčního celku.

2. Počátky vojenství

V archeologických pramenech se problematika počátků vojenství koncentruje především ve výskytech (1) zranění zbraněmi, (2) zbraní jako zhmotnění ustálené potřeby, resp. bojovníků jakožto projevu standardizace vojenství, a (3) fortifikací jako materiálního ekvivalentu rozšíření pasívní strategie boje. Jednotlivé složky vojenství se v archeologických pramenech objevují postupně, a to ve výše uvedeném pořadí. Specializované prostředky (zbraně, opevnění) se totiž archeologicky vynořují teprve následkem standardizace ozbrojeného násilí, realizovaného z počátku jen nástroji nebo zařízeními primárně ekonomického účelu.

2.1. Zranění zbraněmi

Nejstarší projevy ozbrojeného násilí představují stopy zranění zbraněmi (Vencl 1991 s lit.). Vzhledem k nedochování smrtelných zranění měkkých částí

těl i k nepohřbívání všech padlých je zřejmé, že archeologicky dochovaný objem zranění zjevně tvoří jen nepatrný zlomek původního množství (na druhé straně je nutno připustit vznik zřejmě nečetných zranění zbraněmi, k nimž nedošlo bojovou činností, ale v důsledku trestu, zločinu apod.). Z období paleolitu lze doložit pouze individuální případy zranění zbraní, které (vedle nehod při každodenních aktivitách) nedokládají nic víc, než existenci nekoordinované vnitrodruhové agrese. Teprve ze samého závěru toho období, z pozdního paleolitu, pocházejí nejstarší doklady skupinové agrese: na pohřebišti qadanské kultury v Džebel Sahaba v Núbii, ca 12 500 – 10 000 př. Kristem, zahynulo asi 40% mužů, žen i dětí zastřelením. V průběhu mezolitu se takové chování, projevující se nálezy vstřelených kamenných a kostěných šípů do lidských koster, doprovázené nespécifickými stopami rozbíjení lebek kyji, rozšířilo po celé Evropě a zčásti i v Asii. Dvojhroby i trojhroby, v nichž jen část obětí představují bojovníci, svědčí pro vyhlazovací boje, vedené spíše mezi sousedními teritoriálně žijícími skupinami mezolitiků, konkurujícími si o zdroje obživy, nežli vznikající na základě konfliktů vnitroskupinových.

V neolitu se typy zranění zbraněmi zásadně nezměnily, jako kvalitativně nový jev se však objevily masakry v podobě hromadných nálezů nerituálně naházených těl do jam nebo přfkopů. Kupř. na mladovolutovém sídlišti v Talheimu se našlo 34 jedinců obou pohlaví a všech věkových skupin, spíše odklizených, nežli pohřbených do společné jámy; hromadný pohřeb prozrazuje společnou smrt. Jen 60% koster nese stopy násilí, většinou v podobě úderů ostřemi kamenných broušených dřevozpracujících nástrojů, vzácněji v podobě vstřelených šípů (Wahl – König 1987). V dolnorakouském Schletz se na dně přfkopu poblíž jižního vstupu do mladovolutového dvojitého oválu našly desítky pohozených lidských těl, ubitých podobným způsobem (z výzkumu ve Schletz zatím pochází 66 pobitých jedinců, ale přfkop byl prozkoumán jen z menší části, proto se potenciální počet obětí z celé lokality odhaduje až na několik set). Vzhledem k nálezu lidských těl i ve studni uvnitř oválného přfkopu, lze důvodně usuzovat na zánik nejmladší fáze sídliště ve Schletz vyvražděním (Windl 1995). I jinde se v prozkoumaných úsecích volutových přfkopů se našli ubití lidé (Eisleben, Heilbronn–Neckargartach, Menneville: cf. Vencl, v tisku, s lit.). Podobně i z mladších neolitických a eneolitických kultur pocházejí stopy skupinového násilí (šest koster ubitých lidí leželo v přfkopu mladší fáze kultury s vypíchanou keramikou v Barleben; v prozkoumané části nedokončeného kruhovitého přfkopu lengyelské kultury v Ruzindole–Borové se našlo asi deset ubitých dětí i dospělých; asi 30 koster obětí násilí se uvádí z michelsberského přfkopu v Heidelbergu, další z přfkopu stejného stáří v Bour-en-Vexin). Výčet podobných situací není úplný (cf. Vencl, v tisku, s lit.), ale uvedené příklady činí existenci strachu z napadení dostatečně věrohodnou, a to neolitem počínaje.

2.2. Zbraně

Pod pojmem zbraně se všeobecně rozumějí prostředky pro boj. Zbraně se – všeobecně a mylně – považují za nejvýraznější archeologický indikátor vojenství, ačkoli to, co v archeologických pramenech jako nesporné zbraně rozezná-

váme, jsou vesměs až produkty dlouhého předchozího vývoje, již pokročilé a specializované (a zčásti i jen reprezentativní) typy artefaktů svého druhu. Na základě etnohistorických pramenů lze zbraně rozdělit na (1) příležitostné a nouzové (to jsou jakékoli předměty nebo artefakty jako zbraně použité), (2) nespécializované, především funkčně duální (artefakty typu nástroj–zbraň jako např. luk, sekera, nůž) a konečně (3) specializované, vyráběné pro boj (např. meč), ale sekundárně užívané jako statutární a mocenské symboly. Počátkům vojenství v době kamenné odpovídají především první dva typy zbraní; některé z nich ještě nezmizely z povědomí, neboť se v retardovaném prostředí, v nouzi, v obranném boji apod. udržovaly místy až do současnosti.

Tři jmenované skupiny zbraní se od sebe výrazně liší archeologickou viditelností, která v případě první skupiny limituje až k nule. Viditelnost druhé skupiny není o mnoho vyšší, neboť její existenci prozrazují leda účinky zbraní na skeletech (viz výše Talheim, Schletz aj.), zatímco samotné nálezy nespécializovaných zbraní bývají pravidelně interpretovány jednoúčelově jako nástroje. Dobře viditelné tak jsou jen specializované zbraně, tvořící až vývojově nejmladší třetí skupinu, s tím ovšem, že jejich frekvenci redukuje vedle působení přírodních postdepozičních procesů i faktory společenské a ekonomické (kulturně a situačně podmíněné ukládání milodarů do hrobů, druhotné užití surovin aj.).

Nevyřešený problém v oblasti identifikace nejstarších zbraní představují artefakty dosud nezjištěné funkce (např. parohové nástroje nebo kamenné mlaty, obojí s vrtanými otvory, vyskytující se od časného mezolitu), které mohly sloužit jako účinné úderné zbraně, jejichž existenci přesvědčivě implikují nálezy fraktur lebečních kostí. Na rozbitých lebkách se však nacházejí zcela nespecifická zranění, která nedovolují určit tvar úderných předmětů, a parohové i kamenné mlaty zase postrádají trasologicky exaktně identifikovatelné pracovní stopy. (Ani neolitické vrtané mlaty – diskovité a dvojramenné v kultuře volutové, obojí bez ostrých pracovních břitů, které vylučují jejich dřevozpracující použití – zatím nezískaly přesvědčivou funkční atribuci.) Kromě toho se lze obávat, že např. tvarově bohatě diferencované a časoprostorově značně rozšířené parohové sekeromlaty ani zdaleka nepředstavují funkčně jednotnou kategorii, ale jsou naopak konglomerátem různorodých nástrojů, nesprávně shrnutým pod jeden archeologický typ na základě povrchní podobnosti výchozí suroviny.

Další archeologicky obtížně přístupnou otázkou je proces utváření prostředků pro ochranu před zbraněmi, z nichž se postupně vyvinula ochranná zbroj. Nejstarší, nespécializované formy ochranných prostředků vznikaly zesilováním součástí běžných oděvů, takže nerozlišitelně balancují na rozhraní kategorií oděv a zbroj. Z povahy běžně používaných organických materiálů vyplývá, že archeologické doklady právě zmíněné duální fáze budou nadále chybět (barvitě ji však zachycují starověké prameny: viz např. detailní popis výzbroje a výstroje různorodých jednotek Xerxova vojska za perského tažení do Řecka, jak je popsal Hérodotos, *Historiae*, VII:61–95). Přilby, pancíře a štíty doby bronzové pak představují již plně vyvinutou fázi vývoje ochranné zbroje; archeologické doklady z předchozích období však zůstávají sporné nebo tak vzácné (cf. dřevěný štít z mohyly kultury s kulovitými amforami v Langeneichstätt, Kr. Querfurt:

Vencl, v tisku, s lit.), že ucelenou rekonstrukci vývojových tendencí neumožňuje. (Etnohistorické prameny však dokládají, že rozšíření úderných zbraní doprovází šíření ochranných prostředků, v nejjednodušší podobě holí a kusů dřeva k odražení ran.)

Specializované zbraně lze archeologicky prokázat až od sklonku neolitu a jmenovitě během eneolitu (sekeromlaty, dýky). Předchozí období užívala zřejmě výlučně nesespecializovaných nástrojů podvojně, primárně však pracovní funkce.

2.3. Fortifikace

Vzhledem k předchozímu výkladu lze k problému fortifikací přistoupit jako k hmotnému korelátu strachu (před napadením, ztrátou života, svobody, majetku), jenž za podmínek usedlého způsobu života vedl ke vzniku defensivních způsobů boje. Potřeba bezpečí náleží k základním lidským potřebám, takže prvky ochrany v sobě různou měrou zahrnuje každé lidské sídlo; dokonce i obytný dům má v krátkodobém konfliktu jistý obranný potenciál. Vzhledem ke kulturní kontinuitě nám je dobře srozumitelná situace časného středověku: kterýkoli stavební útvar (oplocená ves, kamenný dům, klášter nebo opevněný kostel, město i hrad) představuje specifickým začleněním určitého fortifikačního prvku – nebo jejich souboru – do vlastní stavební hmoty kontinuální rejstřík obranných možností, resp. funkcí. Defensivní architekturu je proto třeba chápat jako strukturovaný jev, nikoli pouze jako prostý protiklad dvou krajních poloh (opevněný – neopevněný, ano – ne: cf. Vencl 1983).

Fungování fortifikací v rozsahu od strategicky výhodně umístěného, uměle však neopevněného sídliště přes vsi v rovině, chráněné zátarasem či plotem z trní, až po skutečné pevnosti dokládají etnohistorické prameny kontinuálně od současnosti až do starověku včetně barbarika, tedy až do pravěku. Výpověď archeologických pramenů problematizuje fakt, že stavební prvky defensivní architektury jsou funkčně univerzální: žlábek palisády mohl posloužit k vymezení ohrady jakéhokoli účelu včetně fortifikačního; příkop stejné kvality i rozměrů mohl v jednom případě sloužit jako prvek opevnění, ve druhém případě vymezovat třeba posvátný okrsek (cf. 1. kniha královská, 18:32). Funkci fortifikačních prvků jednoznačně nedeterminuje topografická situace (některá taktická opevnění jako pochodové tábory vojsk, tábory amerických osadníků při postupu na západ, ale i mnohá města vznikla z hlediska obrany v terénech málo příhodných), ani rozměry. Stejně mohutné a naopak i celkem nepatrné stavby se budovaly z důvodů vojenských, profánních i např. náboženských. Nepatrný příkop mohl mít symbolický význam právě tak jako vojenský, protože na obranyschopnosti opevnění se vždy podílejí dva faktory. Prvý z nich, (1) *pasivní odolnost fortifikace* bývá na první pohled zřejmá z rozměrů, materiálu a konstrukční kvality díla, kdežto (2) druhý faktor představuje *živá síla obránců* a způsob využití fortifikačního prvku, způsob boje. Např. obranná pozice Seveřanů ve vítězné bitvě u Saratogy, rozhodnuvší o osudu americké revoluce, se archeologicky dochovala v podobě příkopu 40–50 cm hlubokého a ca. 50 cm širokého (Ehrich 1975). Mělké subrecentní zákopy zcela zaplněné těly padlých obránců (např. Smith 1995, ill. 6) názorně přesvědčují o tom, že mohutnost fortifikace a úpor-

nost obrany nepředstavují přímo závislé proměnné. Apriorní představy archeologů o tom, že nějaký val nebo příkop je příliš mělký nebo příliš úzký k tomu, aby mohl mít nějakou obrannou hodnotu (cf. kupř. Modderman 1984, 350), jsou falešné nejen proto, že původní situace zhusta výrazně a ne zcela kontrolovatelně měnily opakovaně eroze, půdotvorné a ostatní postdepoziční procesy, ale především proto, že se interpretačně zcela pomlčí archeologicky unikající hodnota druhého faktoru.

Prvou, pasívní složku hodnoty fortifikací reprezentují relativně nápadné, archeologicky dobře viditelné znaky (topografické přednosti lokality, rozměry a materiální odolnost konstrukce opevnění), jejichž hodnoty sice netrvají absolutně, ale přece jen se mění v omezené míře (v důsledku změn přírodních faktorů, např. klimatických podmínek, tedy rozbahněním, zasněžením nebo zledovatením svahu, ale i působením antropogenních faktorů: kvalitou údržby příkopů, hradeb apod.). Tento materiální faktor bývá obvykle v archeologické interpretaci přeceňován, ne-li absolutizován. Naproti tomu druhý faktor hodnoty fortifikace – tvořený způsobem vedení boje, kvantitou a kvalitou obránců, jejich výzbrojí i okamžitou motivací, bojovým duchem, tedy nejen jejich relativně stabilní bojovou zkušeností, schopností účinně využívat výzbroje a terénu, kvalitou jejich velení atd. – mívá naopak tendenci se rychle a zásadně měnit, aniž by změny produkovaly trvalé hmotné pozůstatky. Nízká archeologická viditelnost druhého faktoru působí jeho interpretační podceňování nebo přímo opomíjení. Etnohistorické prameny však poskytují přesvědčivé příklady úspěšné obrany slabých nebo prozatímních opevnění v důsledku rozhodného odporu obránců, stejně tak opačné příklady dobytí zdánlivě nedobytných pevností v důsledku chabého odporu posádky.

Opevnění představují hmotné koreláty pasívního způsobu boje, a proto jde o jevy časoprostorově nespojitě (scházejí v dobách expanzí, resp. u etnik, která považovala pasívní boj za projev zbabělosti). Velikost fortifikací samozřejmě neurčovala pouze velikost strachu jejich budovatelů (impozantní dimenze fortifikací zároveň protivníka odstrašují, neboť demonstrují technické, ekonomické i organizační schopnosti stavitelů), ale stejně tak i souhrn disponibilních prostředků (množství a schopnosti pracovních sil, stavebního materiálu, časové limity, stresy) a suma sociálních potřeb budovatelské populace. Každé opevnění jakožto fixní a všeobecně známé místo alespoň občasného shromažďování větších skupin lidí k sobě přirozeně přitahovalo vedlejší, průvodní, doplňkové nebo alespoň příležitostné funkce (výrobní, tržní, kulturní, organizační, správní, celní, dopravní atd.). Konečnou podobu stavby, rozsahu, způsobů a délky jejího využívání nakonec ovlivňovaly nevypočitatelné okolnosti, konkrétní historické události, takže proto zůstala některá opevnění nedostavěná, některá z dokončených se nikdy nedočkala použití, kuriózně dokonce existují i opevnění falešná (např. 18. stol. po sobě zanechalo m.j. opevnění cvičná, vzniklá při manévrech: cf. Smith 1995). Některé fortifikace naproti tomu opakovaně sloužily nejen v průběhu pravěku, ale i později (antické obranné linie v severoafrické poušti využívaly armády během 2. světové války), přičemž kdykoli docházelo k obnovení, úpravám i – v případě posunů ve způsobu užívání – ke koncepčním

změnám. Strategické fortifikace přirozeně vykazují odlišné charakteristiky než opevnění taktická. Ze všech uvedených důvodů jsou fortifikace jevem mimořádně mnohotvárným, a to fyzicky (topograficky, dimenzemi apod.) i ideově, funkčně. Vyskytují se mimo sídliště i na nich, vně i uvnitř sídelních komor, na topograficky nápadných i na nenápadných místech (poslední skupina, vyznačující se nižší archeologickou viditelností, podstatně však rostoucí leteckým snímkováním, náleží převážně taktickým opevněním typu pochodových nebo prezimovacích táborů).

Nejstarší fortifikace (nehledě k neopevněným, jen topograficky výhodným polohám, k zásekům z poražených stromů, hradbám ze štítů nebo vozů, jejichž existenci dokládají jen mimoarcheologické, hlavně etnohistorické, ikonografické a lingvistické prameny: např. Němec – Horálek et al. 1986, 223–231; Vencl 1984, 123 sq.), zřejmě budou archeologii nadále unikat pro absenci jakýchkoli hmotných stop. Přes všechny nejednoznačnosti a nejistoty lze za příznaky obranného účelu považovat (1) osidlování nepřístupných míst, nepohodlných pro každodenní provoz, zato však zvýhodněných rozhledem a výškovou převahou potenciálních obránců; (2) diferenciaci úprav vstupů do ohražených prostorů (zpevňování a zužování vchodů nebo prodlužování vstupních koridorů), umožňujících regulaci počtu osob přicházejících zvenčí; (3) výskyt stop boje (nálezy zbraní, destrukcí aj.); (4) zdokonalování (např. hrotitým profilem příkopů) a množování fortifikačních prvků (příkopů, valů, palisád), a to zvláště v místech snadnějšího přístupu: multiplikace naznačuje existenci koncepce hloubkové obrany; znakem vyspělé defenzivní architektury bývá (5) zesilování obranné linie vkládáním bašt. Přítomnost kteréhokoliv z uvedených znaků ovšem nepředstavuje jednoznačný důkaz fortifikační funkce příslušného objektu, a naopak ani jejich chybění neznamená protiargument (lze si např. představit jednoduché vchody, v případě potřeby dostatečně chráněné archeologicky nezjistitelnými překážkami ze dřeva).

Interpretaci fortifikací objektivně ztěžuje nízká archeologická viditelnost většiny obranných prostředků (kamenů, vrhaných s hradeb, munice do praků, celodřevěných kopí, vroucí směly a vody), resp. snížená viditelnost pozůstatků po boji v důsledku sběru a odnášení spolií z místa střetnutí vítězi (na místě zůstávaly nejčastěji jen přehlédnuté, ztracené šipy); požár a destrukce hradby nejsou samy o sobě interpretovatelné jednoznačně, mohly být způsobeny provozní nehodou nebo bleskem, případně klidným opuštěním opevněného místa. Přímé doklady dobývání jsou relativně vzácné i proto, že většina opevnění vůbec nemusela být dobývána, neboť k rozhodujícím střetnutím často docházelo mimo ně. Největší interpretační komplikaci ovšem představují průvodní a doplňkové funkce ekonomické, sociální, správní, kultovní aj., které se na každou fortifikaci přirozeně nabalují jako prostý důsledek kumulace lidí a realizace jejich nejrůznějších potřeb. Bezpečí opevněného místa k sobě vždy přitahovalo vedlejší, archeologicky však viditelnější aktivity, které pak opticky překrývaly primární funkci stavby.

Na Předním východě a v Evropě se fortifikační prvky (valy, příkopy) objevují v prekeramickém neolitu (Ronen 1996 s lit.) a již v jeho průběhu dochází k je-

jich postupnému zesilování (např. zeď v Jerichu dosáhla ze šířky 1,6m až 3,5m a výšky 3,6m, podobně zeď Khirokitie na Kypru byla nakonec 3,5m široká a 4m vysoká). Méně imponující příkopy (s nedochovanými valy) se ve vlnách šířily Středozezemím i balkánskou cestou neolitickou Evropou (v Itálii např. v kontextu kultury impresso, ve střední Evropě počínaje kulturou volutovou: cf. např. Höckmann 1990; Vencel, v tisku, s lit.). Funkční interpretace nejstarších lokalit s výskytem fortifikačních prvků zůstává stále kontroverzní (čemuž odpovídá vysoká frekvence neutrální popisné terminologie: enclosures, earthworks, Erdwerke, Grabenwerke, Kreisgrabenanlagen, rondely atd.) a kolísá v širokém rejstříku od opevnění, mytologických opevnění, refugií, přes kultovní, ceremoniální, shromažďovací, tržní místa, administrativní a společenská střediska, statutární symboly až po ohrady pro dobytek. Středoneolitické rondely (Podborský 1988), standardizované okrouhlé stavby, občas se zdvojenými až trojitými mohutnými příkopy a branami, zřejmě primárně představují materiální korelát mladší vlny představ (včetně nefortifikačních), jak dokládá střídatý výskyt samostatných rondelů, samostatných fortifikací a konečně i výskyt rondelů pohromadě s fortifikacemi např. v Bavorsku (Engelhardt – Schmotz 1984, 27). Ve střední Evropě lze fortifikace bezpečně prokázat od lengyelského období, kdy se kromě opevněných sídlišť objevují strategicky výhodná opevněná místa (např. Hrádek u Kramolína na Moravě, Topol a Chrudim v Čechách: Vávra 1990), která pak bývala druhotně opevňována i v mladších obdobích. V průběhu eneolitu (s výjimkou pozdní fáze, kdy pohárové kultury dávaly přednost útočnému vedení boje) se fortifikace rozvíjely zdokonalováním obranných systémů jejich multiplikací pro účely hloubkové obrany a diferencovaným zesilováním nejzranitelnějších míst, totiž vchodů, ale i užitím kamenné architektury, místy dokonce včetně začleňování bašt do hradeb, které umožňovaly boční palbou aktivní obranu; některé eneolitické fortifikace ve středozezemní oblasti jsou již skutečnými kamennými pevnostmi (Arribas – Molina 1983; Vencel 1983; Burgess et al. 1988; Camps 1992; Podborský a kol. 1993, 172, 184 etc.).

Přetrvávající interpretační rozpaky v oblasti počátků fortifikací objektivně odrážejí fakt, že archeologické prameny neposkytují jednoznačná data. Podílí se na tom jednak zmíněná zárodečná nevyhraněnost znaků časných fortifikačních architektury, dále nízká archeologická viditelnost nesespecializovaných zbraní (Ronen 1996, 194, argumentuje podle mého soudu sporně, když valům a příkopům prekeramického neolitu upírá vojenský charakter proto, že se tam nenašly zbraně: v té době specializované zbraně přece ještě neexistovaly a případně nalezené nesespecializované artefakty podvojně funkce typu nástroj–zbraň, bývají samozřejmě interpretovány jen jako nástroje), ale především fakt, že fortifikace jako místa kumulace lidí na sebe vždy přitahovala další funkce (společenské, hospodářské, náboženské), vyplývající ze životních potřeb obyvatel toho místa a jeho okolí.

Funkční interpretace neolitických příkopů (a nedochovaných valů) jako fortifikací se zakládá na systémovém kontextu: masakry početných skupin obyvatel prokazují již pro neolit existenci strachu z napadení, z něhož vznikal pocit potřeby ochrany, což se projevilo např. opevňováním vsí. Stavby opevnění na přirozeně chráněných, resp. obtížně přístupných polohách koresponduje na sklonku

neolitu s rozvojem vojenství, s počátky šíření specializovaných zbraní, sekeromlatů. Všeobecné rozšíření a technické zdokonalování fortifikací během eneolitu odpovídá době diferenciací specializovaných zbraní. Pod vlivem starověkého vojenství dosáhly fortifikace eneolitu a počátků doby bronzové v jižní a jihovýchodní Evropě prvního vrcholu pevnostního stavitelství, v němž se koncentrují již bohaté, nakumulované zkušenosti s obranou i dobýváním opevnění; konstrukce pevností tohoto typu se pak v Evropě objevovala pod vlivem starověkých civilizací znovu (např. na sklonku doby halštatské ve druhé stavební fázi Heuneburgu) a ve 13. století se výrazně zviditelnila stavbou kastelů.

Výše uvedené interpretace archeologických prvků fortifikační architektury ovšem mají v současné literatuře alternativy; v nejpřekřejším rozporu k nim stojí výklady týchž prvků jako objektů čistě kultovně symbolického významu: např. Le Brun et al. (1987, 289) zastávají názor, že tzv. fortifikace měly mytologický význam, že oddělovaly „čistý“ a posvátný prostor uvnitř od „nečistého“ a démonického venku; rovněž E. Neustupný (1995, 199), soudí, že většina tzv. fortifikací neměla praktický, ale jen symbolický účel. Za kritické místo posledně uvedených interpretací považují fakt, že se zabývají smyslem těchto staveb izolovaně, takže ignorují jejich systémové souvislosti. Redukce funkce fortifikačních prvků na výhradně kultovní oblast pak navíc vytváří další interpretační problémy: žádný ze zastánců nevojenského účelu fortifikací nevysvětlil důvody a čas, kdy symbolické funkce pravěkých opevnění zanikly a změnily se ve vojenské, jak je mimo veškeré pochybnosti dokládají nejpozději všechny písemné zprávy o pevnostech barbarských, resp. pravěkých populací. Výhradně symbolické a mytologické interpretace fortifikačních prvků navíc brání v pochopení významu paralelně se vynořujících prvků komplexu vojenství (zranění zbraněmi, masakrů, pohřbů bojovníků, specializovaných zbraní, stop dobývání fortifikací aj.), jehož existence se pojí ke vzrůstu stratifikace a komplexity společnosti.

Zatímco vojenská interpretace pravěkých fortifikačních prvků naprosto nevyklučuje existenci ceremoniálních center (např. Makkay 1986 upozornil na základě Rigvéd na filologické doklady pro ohražování sociálně a kultovně významných prostorů valy a palisádami v dobách ještě před rozpadem indoevropské jednoty), ale hlavně ani paralelní využívání staveb, budovaných *primárně* jako obranných, k širokému rejstříku dalších účelů, fundamentalistické mytologicko-symbolické interpretace pravěkých opevnění odporují objektivní potřebě kolektivního zabezpečení životů i majetku. Masakry a smrtelná zranění zbraněmi dokládají jednoznačně existenci strachu před napadením, a to neolitem počínajíc. Nerituálně uložená lidská těla v příkopech nebo nálezy pokladů uvnitř fortifikací (případně jako refugií využívaných ceremoniálních center) lze vykládat jako oběti bojů a pokusy ukrýt cennosti před dobyvateli, nikoli nutně jen jako oběti božstvům.

3. Závěr

Asynchronní nástupy archeologických komponentů vojenství doby kamenné nevytvářejí zcela přesvědčivý obraz počátečních fází tohoto jevu. V průběhu

doby kamenné lze rozlišit nejspíše tři stupně vnitrodruhové agrese, z nichž každý charakterizuje odlišné společensko–hospodářské pozadí a vývojový stupeň jevu: (1) Paleolitická zranění vznikala nejspíš převážně v důsledku každodenních pracovních činností, skupinovou ozbrojenou agresi nelze doložit. (2) Během pozdního paleolitu a mezolitu vedly ekologické a společensko–hospodářské změny k demografickému růstu a k teritoriálnímu chování lovecko–sběračských skupin. Kontinentální rozšíření pohřebišť s doklady ozbrojené skupinové agrese, která v průběhu mezolitu narůstá, zřejmě odráží krajní formy konfliktů o zdroje, resp. hranice sousedních revírů. Boj se vedl pouze ofensivním způsobem. (3) Během neolitu získaly podmínky agrese odlišný rámeček: vznikaly kumulace lidí i majetku, objev využití zvířecí síly vytvořil ideový model pro využívání síly lidské. Loupežné a vyhlazovací přepady vyvolaly zřejmě již ve fázi prekeramického neolitu vznik obranné architektury a defenzivního způsobu boje. Od neolitu už také nadále převládají zranění mužů, což nepřímě svědčí pro zobecnění ozbrojených konfliktů. V průběhu neolitu a eneolitu také vznikaly a diferencovaly se specializované zbraně. Již tehdy získávala válka podobu, která se v pozdějších obdobích kontinuálně rozvíjela. Archeologické projevy vojenství skloupu doby kamenné (zranění, specializované zbraně, pohřby válečníků, pevnosti) jsou již plně srovnatelné s hmotnými korelátory války z období, doložených i písemnými prameny.

Fortifikační prvky se objevily již v průběhu prekeramického neolitu; jejich interpretace ovšem není dosud zcela jednoznačná (Ronen 1996). V případě rondelů nelze vyloučit jejich funkční nehomogenitu, resp. sdružování funkcí (jako u časně historických kostelů, které byly zároveň místem kultu, shromažďování komunity, příležitostným útočištěm a fortifikací, případně trhu, poutí apod.). Místa od pokročilého neolitu, všeobecně však od eneolitu a doby bronzové přináší archeologie v půdorysech fortifikací se zesílenými branami a s hloubkovým uspořádáním (zmnožením) obranných linií, případně včleněním bastionů, umožňujícími aktivní obranu hradeb boční střelbou, dostatek dokladů o sofistikovaných koncepcích defenzivních činností, které odrážejí již kumulovanou zkušenost se stavbou, obranou i dobýváním pevností (často ovlivněnou starověkými civilizacemi). Některá střeoevropská eneolitická „hradiště“ (např. Rmíz nebo Kutná Hora: Podborský a kol. 1993; Zápotocký – Zápotocká 1990) se svou stavební strukturou a použitými prostředky neliší od hradů tzv. přechodného typu (Durdík 1984), středomořské kamenné pevnosti s bastiony z eneolitu a doby bronzové (např. Arribas – Molina 1983; Camps 1992, figs. 4–5), inspirované nepochybně šířením zkušeností starověkého Předního východu, dokonce vykazují dispozice svou obranyschopností zcela rovnocenné kastelům pokročilého středověku (Durdík 1994 s lit.).

Problém interpretace fortifikačních prvků bude v archeologii bezpochyby nadále předmětem sporů, vždy však zůstane užitečné, bude-li se k němu přistupovat v systémových kontextech tak, jak se svých témat chápá i náš jubilant Vladimír Podborský.

LITERATURA

- Arribas, A. – Molina, F. 1983: Los Millares, *Madridrer Mitteilungen* 23 1982, 9–32.
- Burgess, C. et al. 1988: Enclosures and Defences in the Neolithic of Western Europe. *British Archaeological Reports*, I.S. 403.
- Camps, G. 1992: Guerre ou paix? Origines des conflits intraspécifiques humains, *Préhistoire et Anthropologie Méditerranéennes* 1, 9–15.
- Durdík, T. 1984: *České hrady*. Praha.
- Durdík, T. 1994: Feudal Residences in Bohemia. In: 25 years of archaeological research in Bohemia, PA – Suppl. 1, 211–220.
- Ehrich, R. W. 1975: A note on the interpretation of defensive ditches. *Zbornik Narodnog muzeja* 8 (Beograd), 585–588.
- Engelhardt, B. – Schmotz, K. 1984: Grabenwerke des älteren und mittleren Neolithikums in Niederbayern, *MittÖAG* 33–34, 1983–84, 27–63.
- Höckmann, O. 1990: Frühneolithische Eingehungen in Europa, *JfMV* 73, 57–86.
- Le Brun, A. et al. 1987: Le néolithique précéramique de Chypre, *L'Anthropologie* 91, 283–316.
- Makkay, J. 1986: Angaben zur Archäologie der Indogermanenfrage, *AAHung* 38, 3–29.
- Moddermann, P. J. R. 1984: Einige Gedanken zur Deutung der mittelneolithischen Grabenanlagen, *MittÖAG* 33–34, 1983–84, 347–350.
- Němec, I. – Horálek, J. a kol. 1986: *Dědictví řeči*. Praha.
- Neustupný, E. 1995: The significance of facts. *Journal of European Archaeology* 3/1, 189–212.
- Podborský, V. 1988: *Těšetice–Kyjovice 4. Rondel osady lidu s moravskou malovanou keramikou*. Brno.
- Podborský, V. a kolektiv 1993: *Pravěké dějiny Moravy. Vlastivěda moravská, Země a lid, nová řada sv. 3*. Brno.
- Ronen, A. 1996: Core, Periphery and Ideology in Aceramic Cyprus, *Quartär* 45–46 1995, 177–206.
- Smith, N. 1985: Military Training Earthworks in Crowthorne Wood, Berkshire: A survey by the Royal Commission on the Historical Monuments of England, *The Archaeological Journal* 152, 422–440.
- Vávra, M. 1990: Die Höhensiedlungen der Lengyel–Kultur in Böhmen, *JfMV* 73, 183–189.
- Vencl, S. 1983: K problematice fortifikací v archeologii, *AR* 35, 284–315.
- Vencl, S. 1984: *Otázky poznání vojenství v archeologii – Problems Relating to the Knowledge of Warfare in Archaeology*. Praha.
- Vencl, S. 1991: *Interprétation des blessures causées par les armes au Mésolithique*, *L'Anthropologie* 95, No. 1, 219–228.
- Vencl, S. v tisku: *Remarks to the Stone Age Warfare*.
- Wahl, J. – König, H. G. 1987: Anthropologisch–traumatologische Untersuchung der menschlichen Skelettreste aus dem bandkeramischen Massengrab bei Talheim, Kr. Heilbronn, *Fundberichte aus Baden–Württemberg* 12, 65–186.
- Windl, H. 1995: Schletz – Das Ende einer linearbandkeramischen Siedlung? In: *Aktuelle Fragen des frühen und mittleren Neolithikums in Mitteleuropa*, Poysdorf.
- Zápotocký, M. – Zápotocká, M. 1990: *Kutná Hora („Dänemark“) – eine befestigte Höhensiedlung der mittelneolithischen Řivnáč–Kultur in Böhmen*, *JfMV* 73, 203–211.

BEGINNINGS OF PREHISTORIC DEFENSIVE ARCHITECTURE

The earliest fortification elements emerge during the Aceramic Neolithic in the Near East and during the Neolithic in Europe. The author emphasizes the existence of massacres appearing from the Neolithic onwards (e.g. Talheim, Schletz) and therefore he explains the contemporary enclosures as fortifications, i.e. as materialized expression of human fear. The archaeological visibility of the Neolithic fortifications is highly limited because of total absence of *specialized* weapons (the

non-specialized weapons as bows or wood-working stone adzes are generally interpreted as working tools – with the very rare exceptions when their participation in human injuries has been proved). In addition to it, what looks today as a very small ditch – usually diminished by erosion, soil evolution and other post-depositional processes – might have had a significant defensive value. The defensibility of a fortification is always conditioned by a sum of two factors: the first one is the passive material resistibility, dimensions or firmness of constructions, and the second factor represents the active live force of the defenders, their motivation, spirit and skill, not only their number and equipment. The latter factor which is archaeologically fully invisible, changeable etc., creates another reason for the underestimated interpretations in the mentioned area. The enclosures further progressed, during late Neolithic and Eneolithic, by the improvement and differentiation of defence systems of gateways and by the multiplication of fortification lines, or even by adding flanking towers for the active defence of walls in the Mediterranean. (At the same time the earliest specialized weapons were developed.) Such highly sophisticated defensive concepts reflect the accumulated experience with the construction and besiege of forts. Some Eneolithic hillforts in Central Europe (e.g. Rmiz in Moravia or Kutná Hora in Bohemia) have construction concepts identical with those of the medieval castles of the so-called transitional type, whereas Mediterranean Eneolithic and Bronze Age stone forts with flanking towers are in structure equivalent to the architecture of the „castell“ type forts of 13th century A.D.

The asynchronous emergence of individual components of Stone Age warfare in the archaeological record does not allow to create a distinct and conclusive image of its earliest phase. The Neolithic brought about elementary changes as to the conditions and reasons for aggression. From the Neolithic onwards, a series of war symptoms developed from the germinal manifestations to the well defined historical wars motivated mostly by the enrichment through robbery, by securing economic advantages through violence, the origins of the behaviour mentioned are to be looked for in stable settlements and, consequently, in the accumulation of supplies. The much-feared assaults seem to have instigated the early commencement of defensive architecture and of the passive manner of combat. In the course of the Late Neolithic and Eneolithic a complete set of archaeological war attributes developed, which fully corresponds with the later periods for which war and warfare are attested by written sources.

